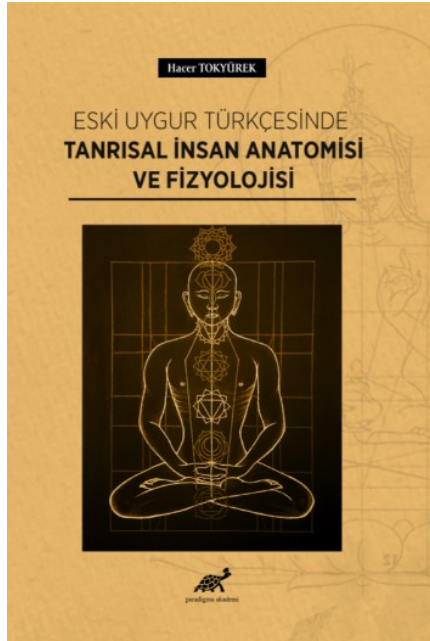

Hacer TOKYÜREK, *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*, Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2022, 328 s., ISBN: 978-625-8240-28-3, (Gözden Geçirilmiş 2. Baskı).

Eski Uygur Türkçesi dönemine dair farklı konularda pek çok eser

yayımlanmış olmakla birlikte insan anatomisi ve fizyolojisi ile ilgili çok fazla çalışma yapılmamıştır. İnsan anatomisi konusunda ülkemizde yayımlanan çalışmalar modern tıbbı dair eserlerdir. Eski Uygur Türkçesinde konuyla ilgili yapılan çalışmalar arasında ise Hacer Tokyürek'in *Eski Uygur Metinlerinde Fizyoloji ve Mañdala* (Tokyürek, 2014) ve *Eski Uygurcada Āyurveda Tıbbı ve Beş Unsur* (Tokyürek, 2018) yazılarını göstermek mümkündür. Tokyürek, sayılan çalışmalarından sonra *Eski Uygur*

Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi adlı çalışmasında bu konuyu bütünlüklü olarak ele almıştır. Konunun daha önce Türkiye'de çalışılmamış olması eseri daha da önemli kılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinden yola çıkarak tanrısal insan bedeninin anatomik ve fizyolojik yapısını incelemeyi amaçlayan çalışmada, Budizm ve Āyurveda tıbbı detaylı olarak incelenmiştir. Çalışma 2021 yılında Kayseri'de Kimlik Yayınevi'nde¹ ilk kez basılmış olmakla birlikte tanıtımı yapılan bu baskı gözden geçirilmiş 2. baskıdır.

¹ Tokyürek, Hacer (2021). *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*. Kayseri: Kimlik Yayınevi.

Eser, *İçindekiler* (s. 3-7), *Tablo Listesi* ile *Şekil Listesi* (s. 8-9) ve *Ön söz* (s. 11-13) bölümlerinden sonra, *Giriş* (s. 15-24) bölümü ile devam etmektedir. Bu bölümden sonra çalışma beş başlık altında ele alınmaktadır: I. Ölüm ve Bardo Anlayışı, (s. 25-57), II. Cinsellik ve Törenselleşen Cinsellik (s. 59-119), III. Embriyonun Oluşması (s. 121-170) ve IV. Beden Mañđalası ve Heruka (s. 171-274), V. Beden Mañđalası ve Skandhadhātvyātana (s. 275-291). Bu beş ana bölümden sonra çalışma *Sonuç* (s. 293-297), *Kaynakça* (s. 299-306) ve *Eski Uygurca Anlamsal Dizin* (s. 307-328) ile tamamlanmaktadır.

Giriş (s. 15-24) bölümünde; ilk olarak, insanın yaratılış sürecinden ve bu süreçte tüm hedefin ölümsüzlük düşüncesi olduğundan bahsedilir. Daha sonra ise ölümün aslında bir son değil, her şeyin başlangıcı olduğu düşüncesine yer verilir ve Budist anlayışta ölümü de içine alan bir “bardo” (ara dünya) düşüncesine değinilir. Pek çok farklı din ve inançta olduğu gibi evren ve insanın eş tutulması fikri burada da vurgulanır ve böylece insan anatomisi ve fizyolojisinin tanrısalıktan ayrılmaması gerektiği söylenir. Bu çerçevede tanrısal beden düşüncesi ile uyumlu olan ‘mañđala’dan söz edilir. Pek çok türü olan mañđalalar uyanışı temsil etmekle beraber belirli Buddhaların âlemlerini tasvir eder. Bu bağlamda mañđala töreninde uygulanan kurban ritüeline yer verilir. Tanrısal bedeni elde etmek için düzenlenen mañđala ritüelinde önemli bir etken olan cinselliğe değinilir. Kadın ve erkeğin ‘bir’ olarak tanrısal bedeni elde etme düşüncesi cinsel birleşimdeki temel amaçtır. Doğum, evlilik ve ölüm gibi insanın hayatında yer alan geçiş dönemleri bedeninin oluşması için önemli evrelerdir. Çünkü her doğumu ölüm, her ölümü de doğum takip etmektedir. Yani her şey birbiriyle ilişki içerisinde. Giriş kısmında son olarak insan bedeni ve Āyurveda tıbbından bahsedilmektedir.

Giriş bölümünün sonra gelen *Ölüm ve Bardo Anlayışı* (s. 25-57) adlı birinci bölüm; ilk, ikinci ve üçüncü bardoya yer verilen üç alt başlıkta incelenmiştir. Bu üç başlık içerisinde ilk bardo, ikinci bardo ve üçüncü bardoya yer verilmiştir. İlk olarak ölüm, tıbbi ve dinî yönden açıklanmıştır. Daha sonra Budizm ve Hint geleneklerinde ölümün taşıdığı anlam üzerinde durulmuştur. Son olarak ise eski Uygur Türkçesi’nde *antribav*, Tibetçede *bardo* olarak yer alan ‘ara

dünya' düşüncesinden bahsedilmiş ve üç temel bardo açıklanmıştır. Bu üç bardo düşüncesi Eski Uygurca metinlerde yer alan *üç etöz* 'üç beden düşüncesi' ile ilişkilendirilmiştir. İlk bardo (Chikai Bardo) ölüm anında deneyimlenir. Burada kişinin ölüm anıyla ilgili alametleri yer alır. Kişinin duyu organlarının işlevlerini kaybetmesi bu alametler arasındadır. İkinci Bardo (Chonyid Bardo) süreci Budist metinlerde kırk dokuz gün olarak yer almaktadır. Bu kırk dokuz günlük süreç ile embriyonun gelişimi arasında bir ilişki kurulmaktadır. Kişi bu süreçte farklı evrelerden geçer ve ilk olarak tanrısal göze sahip olur. Bu göz her şeyi fark eden aydınlanma gözüdür. Ayrıca kişi bu süreçte, mükâfat ya da zevk vücudunu da elde edebilir. Üçüncü Bardo (Sidpa Bardo) ise yeniden doğuş arayışının yer aldığı bardodur. Bu evrede kişi geçmişle yüzleşir ve bu yüzleşme sonucunda yeni bir hayat şekli elde eder. Yeniden doğumun ele alındığı bu evrede, doğumun dört şekli şöyledir: "1. Rahimde doğmak, memeli gibi doğurmak, 2. Kuş gibi yumurtadan çıkmak, 3. Balık ve kurt gibi nem ya da suda doğmak, 4. Kozadaki güve ya da tanrılar gibi bir değişimle olmak" (Tokyürek 2022: 56). Bu bölümde, öncelikle başlıklarda yer alan terimler açıklanmış, daha sonra bu açıklamalar Eski Uygurca metin örnekleri ile desteklenmiştir. Metin içerisinde yer alan ve önemli görülen bazı ifadelerin Eski Uygur Türkçesi ve Sanskritçedeki karşılıkları ve anlamları da verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü olan *Cinsellik ve Törenselleşen Cinsellik* (s. 59-119) adlı bölüm, alt başlıklara ayrılmayıp tek başlık altında incelenmiştir. İlk bölüme göre daha hacimli bir bölümdür. Bu bölümde ilk olarak Budist metinlerde yer alan zıtlık çiftlerine (erkek-kadın, yaratıcı ışık-karanlık vb.) yer verilir. Bölüm cinsellikle ilgilidir. Tantrik Budizm'de cinsellik önem arz eder ve cinsel ayinler yapılır. Bu cinsel ayinlerde Heruka'nın mañdala töreni düzenlenir. Bu tür cinsel içerikli ayinlerde çiçekler, yiyecekler, tutsülerle birlikte müzik, dans ve şarkılar yer almaktadır. Tantrik Budist sunuları ise ud, zil, deniz kabuğu, flüt, el davulu vb. gibi müzik aletleriyle yapılır. Bu müzik aletlerinin hem Eski Uygurca hem de Sanskritçe karşılıklarına ve anlamlarına yer verilir. Bölüm içerisinde anlatılan olaylar ve terimler Eski Uygurca metin örnekleri

ile desteklenmektedir. Tespit edilen terimlerin Eski Uygurca karşılığı, Türkiye Türkçesine çevirisi ve bu terimlerin Sanskrit, Tibet ve Çin dillerindeki karşılıkları verilmiştir. İlk bölümden farklı olarak bu bölümde tablolardan faydalanılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde *Embriyonun Oluşması* (s. 121-170) anlatılmaktadır. Budizm inancına göre bebeğin anne karnındaki ilk anından doğuma kadar beş farklı görünümü vardır. Bu beş görünüm, beş dhyāni Buddha ile ilişkilendirilmektedir. Bebeğin anne karnındaki gelişiminin ilk yedi haftalık süreci *Daśakarma-pathāvadānamālā* ve *Ein Uigurisches Totenbuch* adlı metinlerden yola çıkılarak açıklanmaktadır. Bu bölüm kendi içerisinde 6 alt başlığa ayrılır. Bu alt başlıklar ise kendi içerisinde yeniden alt başlıklara ayrılarak numaralandırma sistemi ile oluşturulmuştur. Bu bölümlerin ilkinde *Beş Element*'ten (hava, su, ateş, toprak, eter/uzay) bahsedilir. Beş elementin temsil ettiği renk, şekil ve yön ifade edilir: Hava elementinin rengi siyah, şekli yarım daire ve yönü kuzeydir. Su elementinin rengi beyaz, şekli daire, yönü merkezdir. Ateş elementinin rengi kırmızı, şekli üçgen, yönü doğudur. Toprak elementinin rengi sarı, şekli kare, yönü güneydir. Uzay elementinin ise rengi mavi, şekli mücevher, yönü batıdır. İkinci başlıkta *Evrensel Birleşenler*'den ve *guna* "özellik, nitelik" düşüncesinden bahsedilir. Üçüncü başlıkta, *Üç Doşa*'dan (bozukluklar, kusurlar) bahsedilir. *Doşa* kelimesi için eski Uygurca metinlerde bir söz tespit edilememiştir. *Doşa*, gerçek anlamı "kusur" olmakla beraber kalıtsal ve bireysel özellikleri tanımlayan Āyurvedik bir terimdir. Dördüncü başlıkta, *Bedenin Temel Parçaları*'ndan (et, kan, yağ, deri, beyin vb.) bahsedilir. Bu parçalar sert, yumuşak ve sıvılardan oluşmaktadır. Vücudun yedi temel parçası (deri, kan, et, yağ, kemik, ilik, meni) bulunur ve bu parçalar fetüsü oluşturur. Bu temel parçalar zarar gördüğünde veya hastalandığında ise vücut ölür. Beşinci başlıkta, *Dışkılama*'dan (ter, idrar, alvin tahliyesi, süt) bahsedilir. Altıncı başlıkta ise *Damarlar: Nādiler ve üç büyük damar*'dan bahsedilmektedir. Öncelikle damarların Budizm'de beyin ve omurilikten, Hint tıbbında ise göbekten yayılması üzerinde durulur. Eski Uygurca metinlerde tespit edilen 21.600 damardan söz edilir. Budist mistik düşünceye göre insan vücudunda bulunan üç büyük

damar olan Lalanā, Rasanā ve Avadhūtī’ye yer verilir. Lalanā, sol tarafta bulunur ve meni taşır. Rasanā sağ tarafta bulunur ve yumurta taşır. Avadhūtī ise merkezî damardır. Bu üç damar, alt omurgadan başa doğru ilerler ve kişinin fiziksel sistemi içindeki merkezî eksen olarak kabul edilir. Bu üç büyük damar haricinde eski Uygurcada bulunan āli ve kālī damarlarına değinilir. Āli, sol damar olan ay, Kālī ise sağ damar olan güneştir. Āli, soldaki damar olan lalanā, kālī ise sağdaki damar olan rasanā ile ilgilidir. İkinci bölümde olduğu gibi bu bölümde de tablolardan faydalanılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü olan *Beden Maṅḍalası ve Heruka* (s. 171-274) üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın en hacimli kısmı bu bölümdür. Burada maṅḍala uygulamasında en önemli şey evreni ve insanı yeniden yaratmaktır. Maṅḍala düşüncesinde yüksekte mücevherlerle süslü bir taht, bu tahtın üzerinde ise biri merkezde diğerleri de dört ana yönün her birinde olmak üzere beş küçük taht mevcuttur. Tahtlar, iki aslan tarafından korunur. Heruka, lotus ve güneşin merkez tahtında bulunur. “Onun Lapis dağı gibi koyu mavi renkli bir vücudu vardır. Saat yönünün tersine lacivert, yeşil, kırmızı ve sarı dört yüze, on iki kola sahiptir” (Tokyürek 2022: 171). Beden maṅḍalasının amacı, insan bedenini geçicilikten, iğrençliklerden ve şeytani kötülüklerden kurtarmaktır. Maṅḍala ritüellerinde sunulan malzemeler önem arz etmektedir. Bu sunular tütsü, çiçek, yemek, meşale, müzik vb. şeklindedir. Sunular malzemelerden anlaşılacağı üzere hem yiyecek sunumunu hem de yakılmış sunuyu içermektedir. Sunular *iç tapıg* ‘iç sunu’ ve *sekiz tapıg* ‘dış sunu’ şeklinde ikiye ayrılır. Beden maṅḍalası çeşitli elementlerden oluşmaktadır. Bu bölümde iki ana başlık bulunmaktadır: İlk başlık *Otuz Yedi Tanrı Düşüncesi* şeklinde olup kendi içerisinde şu alt başlıklara ayrılır: Dört ve Altı Cakra Düşüncesi: Mahāsukhacakra, Üç Cakra Düşüncesi: Tricakra, Yemin Cakrası. Bu başlıklarda alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Otuz Yedi Tanrı Düşüncesi adlı başlıkta bedene ne kadar çok tanrı dâhil edilirse o kadar çok ilahi bir şekil kazanacağı vurgulanır. Dört ve Altı Cakra Düşüncesi: Mahāsukhacakra adlı bölümde ise öncelikle *cakra* terimi açıklanır. Skr. *cakra* olan kelime ‘tekerlek, yıl döngüsü, bedensel döngü’ anlamlarını ihtiva eder. Cakralar, Heruka’nın bedenini oluşturan

tekerlekler olarak tasavvur edilmektedir. Cakralar, vücut sisteminin en önemli noktaları kabul edilir. Ayrıca bedeninin enerji merkezleri ya da organları olarak düşünülür. Çünkü beden, cakralar tarafından beslenmektedir. Budist düşüncede dört ve altı cakra düşüncesine ek olarak bir de Skr. *triacakra* ‘üç cakra’ düşüncesi bulunmaktadır. Bu düşünceye göre kozmik beden, Buddha bedenidir. Yani *triacakra* hem dünya hem de insan bedeniyle bağlantılı olarak incelenmektedir. *Üç Cakra Düşüncesi* adlı bölüm kendi içerisinde *Zihin Cakrası: Cittacakra*, *Konuşma Cakrası: Vākacakra*, *Beden Cakrası: Kāyacakra* olarak üç ana başlığa ayrılmıştır. Daha sonra bu başlıklar kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Eski Uygur Türkçesinde *könül tilgen* “zihin cakrası, cittacakra” anlamına gelen zihin cakrası, gökyüzünün sekiz bölgesini ifade eder. Bu cakranın maṇḍalada en içteki daireyi temsil ettiği ve uzayda var olduğu söylenmektedir. Zihin cakrasının rengi laciverttir. Eski Uygur Türkçesinde *til tilgen* “dil, konuşma cakrası” anlamına gelen konuşma cakrası yeryüzündeki sekiz bölge ile ilgilidir. Bu cakra, maṇḍalada en içteki daireden sonra gelen eş merkezli dairedir. Konuşma cakrası kırmızı renkli olup etrafı lotuslarla çevrilidir. Eski Uygur Türkçesinde *etöz tilgen* ‘beden tekerleği, kāyacakra’ anlamına gelen beden cakrası, yeraltındaki sekiz bölge ile ilgilidir. Diğer cakraların aksine maṇḍalanın en dışındaki eş merkezli daireyi temsil eder. Beden cakrası beyaz renkli olup beyaz tekerlek ile çevrili bir biçimdedir. *Yemin Cakrası* bölümü ise merkezî tanrıçayı, taç tanrıçalarını ve dış tanrıçaları kapsamaktadır. İkinci ana başlıkta ise *Altmış İki Tanrı Düşüncesi* yer alır ve bu kısa başlık altında tanrı çiftleri hakkında açıklama yapılır.

Çalışmanın V. Bölümü ise *Beden Maṇḍalası ve Skandha-dhātuvāyatana* (s. 275-291) üzerinedir. Bu bölümde *Beş Küme* (şekil, sezgi, idrak, istem, bilinç), *Elementler ve Dört ya da Beş Buddha Annesi*, *Beş Duyu: Vişaya ve Beş Sarsılmaz Tanrıça* (renk ve şekil, ses, koku, tat, dokunma), *Duyu Organları* (göz, kulak, dil, burun, vücut, zihin, eklemler, damar ve sinirler) ve *Bedendeki On Uzuv ve On Korkunç Tanrı* gibi başlıklara yer verilmiştir. Beden maṇḍalası, Budist uygulamalarda farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Bu bölümde de yine Tantra metinlerine göre oluşturulmuş bir beden

mañđalasına yer verilmektedir. Bu mañđalada esas olan insanın bedenini görselleştirmektir. Beş küme, Budizmde varlıkların maddi şekillerini belirten beş skandha ile özdeşleştirilmiş ve beş skandhanın akıl sahibi varlıklarda olabileceği vurgulanmıştır. Skr. *vişaya*, EUy. *adkañu* terimi ‘duyu’ olarak ifade edilir. Beş duyu olan görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularının her birinin birer tanrıçası vardır. Bu tanrıçalar şu şekildedir: Rūpavajrā, Śabdavajrā, Gandhavajrā, Rasavajrā, Sparsāvajrā. Bedende yer alan on uzuv, Samājasādhanavyavastholī metninden yola çıkılarak on korkunç tanrı ile ilişkilendirilmektedir. Bu on uzuv ve tanrıçalar şu şekildedir: “sağ el-Yamāntaka, sol el-prajñāntaka, ağız-padmāntaka, genital organ- vighnāntaka, sağ kol- acala, sol kol- takkirāja, sağ diz-nīlanda, sol diz-mahābala, baştaki tac-uşnīşa cakravartin ve ayak tabanı-sumbha” (Tokyürek, 2022: 291). Diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de anlatılan olaylar Eski Uygur Türkçesi metinlerinden taranan örnek ibare ve ifadelerle desteklenmiştir. İkinci ve üçüncü bölümde olduğu gibi bu bölümde de tablolarla yararlanılmıştır. Buna ek olarak bu bölümde görsellere de yer verilmiştir. Her başlık altında yer alan terimlerin Eski Uygur Türkçesindeki ve diğer dillerdeki karşılıkları ve anlamları sıralanmıştır.

Çalışmanın değerlendirildiği *Sonuç* (s. 293-297) bölümünden sonra *Kaynakça* (s.299-306) yer almaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise *Eski Uygurca Anlamsal Dizin* (s. 307-328) bulunmaktadır ki burada araştırmacı kelimenin metin içindeki hem gerçek hem de mecazi anlamını gözetererek bir anlamlandırma yapmıştır. Ayrıca burada kelimenin geçtiği sayfa numaraları da, aşağıda örnekleri görüldüğü gibi, verilmiştir:

temür uşakları demir parçacıkları, tanrı-baba-erkek, 103

tezek Skr. *purīşa*, tezek, gübre, dışkı, kadın, dişillik, 104, 107, 108

Eski Uygur Türkçesi çalışmalarına önemli derecede katkı sağlayan ve bu yayını ile de büyük bir boşluğu dolduran Prof. Dr. Hacer Tokyürek’e teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Kısaltmalar

EUy. Eski Uygurca
Skr. Sanskritçe

Kaynakça

- Tokyürek, H. (2014). “Eski Uygurcada Āyurveda Tıbbı ve Beş Unsur”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Güz, 2014.
- Tokyürek, H. (2018). “Eski Uygur Metinlerinde Fizyoloji ve Mañđala”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2018/22: 27-46.
- Tokyürek, H. (2021). *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*. Kayseri: Kimlik Yayınevi.
- Tokyürek, H. (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Yayınları.

Ayşe Sema Uyanık, Erciyes Üniversitesi
ayse sema9712@gmail.com